

Т. М. Василенко,
завідувач відділу науково-освітньої та
редакційно-видавничої діяльності
НМНАП України
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6632-8000>

ВІДХОЖІ ПРОМИСЛИ ПОЛТАВЩИНИ

Стаття присвячена одному з малодосліджених питань традиційно-побутової культури українців – відхожим промислам, які відомі в історії нашої країни як тимчасовий відхід селян на заробітки з постійного місця проживання в інше. У дослідженні на прикладі найбагатшого чорноземами Полтавського краю розглянуто проблему землі в Україні, пов'язану з відходом селян на заробітки, та вплив відходу на традиційну культуру.

Ключові слова: земля, глобальна продовольча безпека, найм робочої сили, відхожі промисли, традиційна культура.

З давніх-давен земля в Україні є найдорожчою цінністю. Адже тисячоліттями наші предки тяжко обробляли її, щоб залишити нам це безцінне багатство. Тому до сьогодні у свідомості українців земля залишається головним джерелом достатку й останнім стратегічним ресурсом громади як села, так і міста, а також надійним і величезним потенціалом для забезпечення глобальної продовольчої безпеки. У сучасних умовах розвитку ринкових відносин в Україні ця проблема є дуже актуальною. Потреба критичного осмислення історичного досвіду щодо землі вимагає правильного підходу до цього питання, а також необхідності врахування уроків минулого.

Нині Україна володіє 30 % світових запасів чорноземів, з яких полтавські вважаються найродючішими. Полтавські чорноземи займають майже дві третини території області. До важливих позитивних

характеристик полтавських чорноземних ґрунтів слід зарахувати добру водопроникність, високий вміст органічних речовин, грудочкувато-зернисту структуру [11, с. 49]. Тому не випадково полтавська колекція ґрунтів ще в 1889 році була представлена природознавцем, геохіміком В. Вернадським на Всесвітній виставці в Парижі в Палаті еталонів і отримала Золоту медаль як взірець найродючішого ґрунту [15]. Однак перебіг історії в нашій країні такий, що навіть на цій благодатній землі, де в народі кажуть: «Така люба рілля, що й дитина виросла б, коли посадив», понад третина всієї людності в минулі століття залишилася без землі і змушена була шукати заробітків у чужих краях, по так званих відхожих промислах, відомих як тимчасовий відхід селян на заробітки з постійного місця проживання в інше. «На лихо безземелля, неврожаї та голод не одну родину селянську з обійстя предковичного вигонили, заганняючи аж на другий кінець світу, на Далекий Схід, на береги Великого Океану. А що найтяжче, дак це те, що найбільше виселенців тих припадає якраз на кращі, на родючі землі наші: Полтавщину та Київщину», – зазначено в одному із джерел [3, с. 5].

Дослідженнями проблеми відхожих промислів займалися історики, економісти, представники земських, статистичних установ, фабричні інспектори та багато інших, які розглядали питання найму на роботу з погляду своєї діяльності. Проте в українській етнографії досі немає узагальнюючих праць про відхожі промисли в Україні. Розвідки, які перекликаються з темою дослідження, присвячені здебільшого економічним питанням, стану сільськогосподарського пролетаріату. Це насамперед монографія В. Борисенка «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.» [2], де розглянуто соціально-економічні процеси на Лівобережній Україні в складі Росії, питання щодо зростання феодалної земельної власності й експлуатації селянства тощо. У праці «Історія робітничого класу Української РСР» [6]

висвітлено історію зародження передпролетаріату й пролетаріату України, масовим джерелом якого було селянство. У монографії на прикладах різних регіонів України, зокрема і Полтавщини, з'ясовано проблему відходу селян на різні заробітки, зосібна на заводи та фабрики, що й знаменувало перетворення селянина в робітника. Заслуговує на увагу енциклопедичний довідник «Полтавщина» [12], у якому вміщено понад три тисячі статей про найважливіші події краю, у тому числі статистичні дані про відхожі промисли цього регіону. Цікаве дослідження Л. Падалки «Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте» [10], де автор окреслює проблему впливу на культуру та побут українського села після відходу селян на заробітки. Фрагменти про питання землі й відхожих промислів висвітлено паралельно з іншими питаннями в різні історичні періоди в окремих статтях. Розгляд цих та інших джерел засвідчує необхідність систематизувати матеріал і додати до наукового обігу дослідження, присвячене відхожим промислам Полтавщини.

На основі джерелознавчого аналізу, порівняльно-історичного та емпіричного методів дослідження **визначено мету статті** – з'ясувати сутність відхожих промислів у різні історичні часи та їх роль у традиційній культурі українців. Реалізація цієї мети зумовила виконання таких завдань: на прикладі найбагатшого чорноземами Полтавського регіону визначити причини виникнення відхожих промислів в Україні та їх вплив на соціально-економічні й культурні процеси українського села в контексті проведення політики обезземелення селянства в минулому та можливого значення для практики сьогодення; проаналізувати відхожі промисли в часовому просторі, оскільки вони пов'язані з земельним питанням у різні історичні періоди нашої країни від епохи феодалізму до епохи соціалізму. У соціалістичній Україні селянин був також позбавлений землі ще більш жорстокішим способом, бо відібравши в нього право власності на ріллю (землю), тоталітарний режим позбавив селянина права ще й вільно

пересуватися без паспорта на своїй землі, або ж його насильно вивозили за її межі. Проте це вже інша тема, а тому повернімося до відхожих промислів, якими в середині XIX ст. були охоплені майже всі губернії Європейської Росії, і не залишилося жодної української губернії, з якої не відбувався відхід селян [4, с. 472, 473]. Ці заробітки й були з давніх-давен тим смоком, що перекачував лишки матеріального добробуту й допомагав таким чином біднішим селянам легше переносити безземелля та іншу біду. Одні з тих бідолах ішли на заводи, а інші – на роботи по економіях. Перших налічують 2,5–3 мільйони, а решту – кілька десятків мільйонів. Лише в Степову Україну щороку з 20 губерній середньої та південно-західної Росії ходило бурлакувати 5–7 мільйонів осіб. Серед заробітчан зустрічалися навіть 60-літні діди, які на запитання, чи давно ходять на заробітки, відповідали: «Відколи на світ божий вилупився» [9, с. 8].

Як бачимо, відхожі промисли мають давнє походження, бо найм робочої сили існував ще в дофеодальний період. В основу його формування із самого початку покладено експропріацію та розорення селянських мас. Проте в нашій країні не спостерігався раптовий відрив селян від землі, як це відбувалося, наприклад, в Англії в XVI–XVII ст. Такий процес в Україні мав менші масштаби й був дуже тривалий. Тут здійснювалася поступова експропріація селянства внаслідок його соціально-економічної диференціації. Інтенсивне зростання товарообігу між містом і селом, починаючи з кінця XVI ст., було тією економічною основою, яка неминуче викликала розшарування серед селянства [6, с. 32].

За часів Богдана Хмельницького територія Полтавщини розподілялася між сімома козацькими полками (Полтавський, Миргородський, Гадяцький, Переяславський, Іркліївський, Прилуцький, Лубенський). Сільське господарство тут залишалося основною формою життєдіяльності населення. Промисловість на той час була розвинута слабо.

Жителі займалися чумацтвом, бондарством, гончарством, ткацтвом, чинбарством та іншими промислами.

В Україні під час Визвольної війни 1648–1654 років стався переворот в аграрних відносинах. Досить швидко відбулася ліквідація шляхетського землеволодіння та польського адміністративно-територіального устрою. На Лівобережжі знищено феодальну власність, ліквідовано панщинну систему. Сформувалася і стала панівною індивідуальна козацько-селянська приватна власність. Селяни добилися особистої свободи, права змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. Це справді унікальний випадок у європейській політичній історії. Це була вже не селянська війна, а революція – радикальна зміна власності та влади [14, с. 21, 22].

Після того як у другій половині XVII ст. Лівобережна Україна (Гетьманщина) увійшла до складу Російської імперії, аграрний розвиток на Лівобережжі відбувався під впливом економіки феодально-кріпосницької держави. Для розвитку земельних відносин визначальними в цей період стали зростання й зміцнення земельної власності православних монастирів, української шляхти та козацької старшини, яка збагачувалася внаслідок грабунку селянських і навіть козацьких ділянок. Поступово вони відмовлялися визнавати право козаків і селян вільно розпоряджатися землею, скуповували її, відбирали за борги. Збільшення примусів змушувало селян залишати землі. Зрештою, було знищено селянське землеволодіння. Повторно утвердилася феодально-земельна власність.

Козацька старшина, шляхта й монастирі поступово обмежили особисту свободу своїх підданих, їх переходи від одного феодала до іншого. Феодальна залежність селян із часом переросла в залежність кріпосницького характеру [2, с. 218]. У 1783 році (через 135 років після визволення в 1648 р.) Катериною II введено панське кріпацьке право, і селянин Лівобережжя знову став кріпаком. Правобережна Україна

перебувала ще під Польщею, а згодом – під Росією. І сталося так, що на українській землі не було вільного народу.

Унаслідок такої політики царського режиму відбулося швидке розорення селянських і козацьких господарств, що створило надлишок робочих рук, які не могли знайти застосування на місці в межах певного села, повіту, губернії.

У процесі відходу на заробітки дедалі більшої кількості селян наприкінці XVII ст. виникло бурлацтво. Зазвичай бурлакування означало заробітчанство на півдні України, адже всі вільні степи українські цариця Катерина II роздала своїм генералам, іноземцям та козацькій старшині, яка щиро підтримувала московський уряд. Практика тимчасового найму в XVII ст. відбилася навіть у тогочасному прислів'ї «Прийшов збоку та взяв строку», тобто домовився про роботу на певний термін [6, с. 37].

Найм на різні роботи породив загальновідомі категорії населення сіл і міст, зокрема: «робочі люди», «челядники», «паробки», «пахолки», «служебники», «стадники», «бурлаки», «чумаки», «вівчарі», «будники», «майданники», «лазебники», «винники», «пивовари», «рудники», «гутники», «ті, що працюють біля бурти селітряної» та ін. [6, с. 38].

У XVIII ст. попит на робочу силу значною мірою задовольняли тимчасові відходи кріпаків з дозволу землевласників.

Використання найму звичайно не було в усі часи однаковим, найбільшого масштабу він набув у XIX ст., коли розвиток кріпосного права й обтяження кріпаків податками посилювали відхожі промисли. У цей час Російська імперія, як і багато країн Європи, переживала демографічний вибух. Кількість її населення в 1861–1897 роках збільшилася із 73 млн до 125 млн осіб. В Україні чисельність населення за менш ніж 40 років зросла на 72 % [16, с. 326]. Оскільки більшість українців проживали в селах, демографічне зростання найяскравіше відчувалося саме там. На початку XIX ст. у Полтавській губернії налічувалося 1 343 029 жителів,

у 1859 році – 1 762 564. Земельних угідь, порівняно з кількістю населення, тут було мало. До середини XIX ст. середній розмір земельного наділу в Полтавській губернії становив близько 3,5 десятин на ревізську душу [12, с. 643]. Проте не всі жителі губернії тоді мали землю.

Згідно з відомостями місцевої палати державних маєтностей 1843 року, у Полтавській губернії зі 119 тис. сімей державних селян 39 тис. сімей, або 105 тис. осіб чоловічої статі, були безземельні. Наприкінці 40-х років XIX ст. серед місцевих державних селян нараховувалося до 14 тис. осіб, які не мали не тільки землі, але й власного житла [6, с. 56]. Навіть у значної кількості козацьких сімей у цей час була лише садиба, а багато селян займалися ремеслами. У Полтавській губернії був високий відсоток городників (34 %) – власники тільки присадибних ділянок; бобилів (15 %) – категорія безземельних селян у Російській державі в XVI–XVII ст. Щодо забезпечення робочою худобою, то тут $\frac{4}{5}$ селян її зовсім не мали [5, с. 231, 243].

Усе це спричинилося до того, що селяни-кріпаки, не маючи засобів до існування, змушені були вдаватися до різноманітних заробітків, виконуючи одночасно повинності в поміщика. Чимало поміщицьких селян ішли самовільно на заробітки в степові губернії, де було мало населення, а землі – більше. Значний відхід селян спостерігаємо на фабрики, цукрові й металургійні заводи, шахти, рудники, на будівництво залізниць, доріг, мостів.

Вирушаючи на заробітки, селяни мусили брати в казначействах паспорти. Утім, багато з них ішли без будь-яких документів. Особливо значна кількість заробітчан була з Лівобережжя – головного району державних селян, які перебували «на оброчному становищі». З Полтавщини в 40-х роках XIX ст. щороку відправлялися на заробітки в південні губернії до 90 тис. осіб [1, с. 365]. Те, що відхід з Полтавщини був найбільшим на Лівобережжі, ілюструють такі дані. У губерніях України видано 60 тис.

паспортів на термін від 3 років до півроку. Щодо їх кількості, то на першому місці: Полтавська (понад 28 тис. паспортів), Харківська (15 тис.) і Чернігівська (до 10 тис.) губернії. Кількість виданих паспортів, а отже і заробітчан, невпинно зростала, доходячи напередодні реформи до сотень тисяч [6, с. 59].

Скасування кріпосного права не тільки не послабило відхід, а навпаки посилило його. Полтавська губернія за масштабами відходу не знала собі рівних серед інших губерній країни, а причина, як уже зазначалося, крилася в тогочасних аграрних умовах.

Постало складне питання землеволодіння. Як звільняти кріпака: із землею чи без неї? А якщо із землею, то на яких умовах вона надаватиметься? На Лівобережжі, й особливо в Полтавській губернії, поміщики погоджувалися дати селянам лише присадибні ділянки [16, с. 318].

Сам акт звільнення після виданого маніфесту 19 лютого 1861 року ліквідував залежність селян від поміщика, але, на відміну від інших верств суспільства, звільнені селяни musiли сплачувати викупні платежі. Реформа дозволяла поміщикам лишати близько половини землі для власного користування, а решту розподіляти між їхніми колишніми кріпаками. При цьому селян зобов'язували заплатити за свої наділи. Отже, українські селяни в 1861 році купували колишню власну землю.

Кріпаки, які служили при панських садибах, а їх в Україні налічувалося близько 440 тис., отримали звільнення, але їм не дали землі. Після реформи селяни мали у своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 року. На Лівобережжі їхні землі зменшилися на 30 % [16, с. 319]. До 1861 року в користуванні селян Полтавщини перебувало 806 094 десятини землі, а після реформи стало 505 133 десятини, тобто в колишніх поміщицьких селян відібрали 300 961 десятину. Це найвищий відсоток в Україні – 37,3 %. Навіть за висновками уряду кількість малоземельних або

безземельних селян на Полтавщині досягає «цифр, беспримерных по всей России» [12, с. 643]. Хоча скасування кріпаччини в 1861 році звільнило селян від поміщиків, їх економічне становище кращим не стало. За переписом населення в 1877–1878 роках, основними власниками землі залишилися поміщики, царські чиновники й духовництво, що становили 1,5 % населення Полтавської губернії. Їм належало 51,8 % усієї землі, тоді як селянству всіх станів (91 % населення) – лише 47,5 % [15, с. 36–37, 56–67].

Враховуючи те, що реформа 1861 року не вирішила земельне питання в Росії, у державному ж бюджеті Російської імперії податки з рільництва та рільничого промислу давали більше грошей, ніж усі інші податки. Зменшення врожаїв – це зменшення державних прибутків, занепад господарства, розпад імперії. Тому П. Столипін законом від 6 листопада 1906 року дав селянам право обирати общинний чи приватновласницький спосіб володіння землею. Проте Столипінська реформа також не забезпечила вирішення аграрно-селянського питання в Російській державі. Однак вона мала найбільший вплив в Україні, бо відповідала старим традиційним формам землеволодіння, а саме веденню одноосібного господарства, а не общинного, як у Росії. В Україні общинні володіння були рідкістю. Майже 70 % селян Лівобережжя вели одноосібне господарство ще до цієї реформи [16, с. 320]. Таким чином, Столипінський закон в Україні, зокрема на Полтавщині, нічого не змінив. Утім, поліпшення, що почалося з реформою, стосувалося лише $\frac{1}{4}$ господарств, насамперед хутірських і відрубних. Хоча в руках селянства опинилося 65 % усієї землі, проте в Україні далі панувало аграрне перенаселення. Бідняки й частково середняки не могли купувати поміщицьку землю через її високу ціну. Якщо на початку 60-х років XIX ст. в Полтавській губернії десятина коштувала 20 крб 12 коп., то на початку XX ст. – 500–600 крб [7, с. 306]. А станом на 1917 рік 32 % селян не мали землі або мали до 1 десятини, 38 % господарств

володіли 1–4 десятинами, 19 % – 4–9, приблизно 11 % – мали більше. Через малоземелля селяни змушені були орендувати близько 1 млн десятин поміщицьких земель [12, с. 712]. Реформа викликала ще більшу диференціацію селянства, а саме: збільшення найзаможніших господарств і найдрібніших. Зменшення середніх господарств було причиною того, що селяни продавали свої землі заможним селянам і перебирались в еміграцію або ж перетворювалися на пролетарів.

Щоб зменшити аграрне перенаселення селян, Столипін підтримував еміграцію українських селян до східних районів Росії, здебільшого до Сибіру, де було багато земель, що пустували. Лише з 1906 по 1912 рік з Полтавської губернії до Сибіру й на Далекий Схід переселилося 32 тис. селянських сімей. У відчайдушних пошуках землі селяни з Полтавської губернії переселялися і в наступні роки. Тільки з Полтавської губернії виїхало до 200 тис. переселенців [12, с. 712]. Так, респондентка із с. Веселинівка повідомила, що 1914 року вся її родина (дід, батьки), продавши землю в с. Скопці (попередня назва с. Веселинівка, яке входило до Переяславського повіту Полтавської губернії), переїхала на Поволжя в м. Самару. Там вони купили землю, побудували хату, там 1917 року і народилася інформаторка. Проте в 1921 році повернулися всією родиною в рідне село (суходолом, добиралися на підводі протягом трьох місяців). Окрім сім'ї респондентки, з Поволжя приїхало на свою батьківщину багато родин [13].

Так українські селяни долали десятки тисяч кілометрів, щоб знайти землю й роботу в східних губерніях Росії. Проте були випадки від'їзду і до Америки. Приміром, селянин із с. Вереміївка Золотоніського повіту Полтавської губернії Переузнник Микола Пилипович за участь у повстанні 1905 року в с. Вереміївка, або як тоді офіційно називали «за аграрні безпорядки», змушений був покинути дім, своє село й Україну і втікати за кордон у Європу. Та в Європі навіть своїм робітникам нічого було робити,

тому Переузнник М. вимушено подався в Америку в пошуках роботи [8]. Таких людей щороку мандрувало дуже багато. Останніми роками наших переселенців в Америці дедалі більшало. Уже 1906 року з українських губерній до Америки прибуло 5282 особи [18, с. 5].

Таким чином, проаналізувавши економічні процеси, що відбувалися в Україні в усі історичні часи існування найму, слід зазначити, що в основу його формування із самого початку було покладено експропріацію та розорення селянських мас. Масштабне й недостатнє забезпечення селян землею змусило їх шукати її в інших місцях, іти в райони розвиненої промисловості та сільського господарства, де існував попит на їх робочі руки. Відхід селян на заробітки був засобом додаткового, а інколи єдиного прибутку для прожиття, сприяв швидкому розшаруванню і втягненню селянства в ринкові відносини, а також поповненню сільськогосподарського та промислового пролетаріату.

Селянська реформа 1861 року та Столипінська реформа викликали різке зростання міграційних процесів. Україна, зокрема Полтавщина, утратила значний людський ресурс через переселення.

Та найбільшої втрати зазнала традиційна культура. Найкраще це підтверджує дослідження народного побуту Полтавщини Л. Падалки, який зазначав, що на початку ХХ ст. економічний і традиційний побут населення в Полтавській губернії «складався особливо несприятливо». За відомостями респондентів, зібраними в 1896–1898 роках, більшість населення безтурботно ставиться до втрати старих форм свого побуту, зокрема втрати мови, старовинної пісенної творчості (історичні пісні, думи), звичаїв та обрядів, традиційного одягу тощо. Дослідник зауважував, що це явище спостерігається саме серед тих, хто ходить на заробітки в південні губернії, наслідує російську моду, не розуміючи, що втрачає [10, с. 45]. Як бачимо, наслідки цієї економічної політики феодально-кріпосницької Російської держави ми пожинаємо дотепер. Бо пройшовши такий тернистий шлях

боротьби за незалежність, мову, право володіти землею, не зрадивши своїй споконвічній, непохитній приватновласницькій правосвідомості, український селянин і сьогодні на рідній землі не знаходить собі місця. І чи не залишиться він без землі після чергової реформи. Як відомо, з 1 січня 2024 року розпочався другий етап відкриття ринку землі в Україні. Хотілося б завбачити, щоб українці не позбулися землі, як біблійний легковажний Ісав позбувся первородства, продавши його за миску сочевичної юшки. Адже земля – це фундамент нашої держави, її можуть, і господарем на ній мусить бути народ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Полтава, 1849. Ч. 1.
2. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наукова думка, 1986. 262 с.
3. Дяченко Д. Будова села. Київ : Червоний шлях, 1924. 92 с. (Бібліотека «Знання». Серія технічної освіти).
4. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1897. 485 с.
5. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград : Мысль, 1925. 406 с.
6. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 1. 567 с.
7. Історія селянства на Україні. Київ, 1967. Т. 1.
8. Листи з Америки (надав Бондар Олексій).
9. Нова громада: літературно-науковий місячник. 1906. № 5 (Травень).
10. Падалка Л. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте. Полтава, 1905.

11. Полтавська область. Природа. Населення. Господарство. Полтава : Полтавський літератор, 1998. 336 с.
12. Полтавщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького та ін. Київ : «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. 1022 с.
13. Респондентка Олійник П. М., 1917 р. н., с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл. Записала Василенко Т. М.
14. Смолій В. Державотворча спадщина Богдана Хмельницького та сучасність. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник наукових статей* / за ред. Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія. Київ, 2003. С. 18–27.
15. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Санкт-Петербург, 1884. Вып. III.
16. Субтельний О. Україна. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
17. Українська земля потребує не ринку, а порятунку!.. URL : <https://ukrsvit1.com.ua/pryroda/pryroda-j-ustrij/6685.html>.
18. Українці в Америці / В. Корольов ; Товариство «Просвіта» у Києві. Київ, 1909. № 28. 109 с.